

DIE SLAG VAN BLOEDRIVIER, 16 DESEMBER 1838

Robert C. DE JONG

On the site where the brave impi's of Dingane unsuccessfully stormed the wagon-laager of Andries Pretorius and his men 141 years ago, a D-shaped laager of old-fashioned ox-wagons of cast iron blown over with bronze stands today.

The laager is a reconstruction of the original, with which the 'Wenkommando' defeated the Zulu might. Bloodriver is one of the battlefields which has been reconstructed to the fullest because of the significance attached to the Battle of Bloodriver in South African military history.

Inleiding

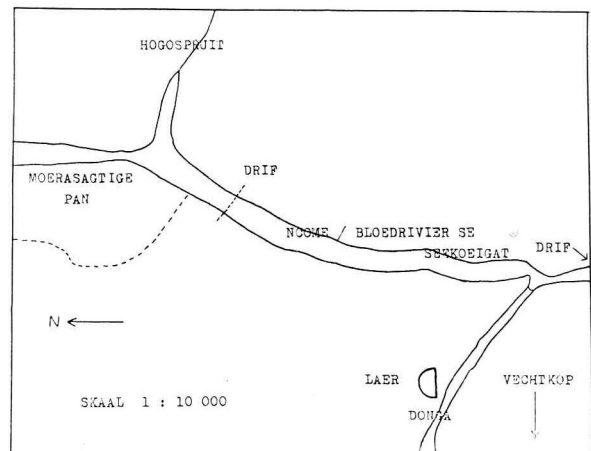
Die ware toedrag van sake tydens die geskiedkundige Sondagslag op 16 Desember 1838 hou 'n warboel van teenstrydige gegewens in. Baie vraagtekens en hipoteses wat bestaan, sal waarskynlik vraagtekens en veronderstellings bly. Om die slag van Bloedrivier in sy korrekte perspektief en historiese betekenis te kan verstaan, is dit nodig om veral aandag te gee aan die wyse van oorlogvoering wat aldaar toegepas is: die trek van 'n walaer in die vyand se gebied met die doel om 'n aanval uit te lok, die vyandelike mag vanuit die laer swaar verliese toe te dien, met bereide uitvalle terug te dryf, en finaal te verslaan. Dit was die taktiek wat in Suidelike Afrika met welslae angewend is teen sekere Swart volkere, wat gewoon was om met handwapens en in massale geledere die vyand te beveg.

Prof. F. J. du Toit Spies het die gebeurtenisse op 16 Desember 1838 intensief bestudeer. Die huidige gerekonstrueerde walaer te Bloedrivier is grotendeels op sy bevindinge gebaseer en by die beskrywing van die veldslag sal dus ook meermale daarvan uitgegaan word.

Die Voortrekker-walaer te Bloedrivier Die terrein

Vandag nog is dit duidelik, dat die walaer te Bloedrivier op 'n plek gestaan het wat strategies uitstekend geleë was. Aan die suide is dit deur 'n diep droë donga beskerm wat met 'n hoek by die Ncome-rivier aangesluit het, 'n sytak van die Buffelsrivier wat langs die laer 'n seekoeigat gevorm het. Die Ncome se seekoeigat het die laer aan die oostekant beskerm, terwyl die terrein oorkant die rivier deur die Hogospruit verdeel is wat by die Ncome aansluit. Hoewel daar twee driewe in die rivier was, is die toegang tot die terrein waarop die laer gestaan het bemoeilik

deur 'n moerasagtige pan effens noord van die noordelike drif. Ook hierdeur is die laer in 'n mate gedek. Meer na die suidweste het die breë Gelato-kop, na die Slag 'Vechtkop' genoem, oor die laer getroom.

Oorsig van die Gevegsterrein voor die Slag van Bloedrivier.

Die laer was dus vanaf die suide en ooste, op 'n natuurlike wyse deur die donga en die seekoeigat versterk. Ook die Gelato-kop het tot die gunstige ligging van die laer bygedra, deurdat dit 'n aanval vanuit die weste sou belemmer. Die Zoeloes sou dus genoodsaak wees om enige effektiewe aanval vanuit die noorde via die noordelike drif te loods, dit wil sê oor 'n taamlik beperkte sektor, waarop die geweer- en kanonvuur van die laer met des te

* Robert C. de Jong het vir die skryf van hierdie artikel gedeeltes van sy skripsie getiteld 'Die walaer in Suid-Afrika' (ongepubliseerde BA (Hons) skripsie, UP, 1978) gebruik.

groter uitwerking gekonsentreer kon word.¹

Sarel Cilliers meld die donga en die rivier wat die laer beskut het, en voeg by dat die sloot (donga) walle van 14 voet (4,2 m) hoog gehad het, terwyl die seekoeigat 1400 tree lank was.² Ook Izak de Jager noem hierdie donga met sy hoë walle.³ S. W. Burger vertel van die laer wat in die hoek tussen die donga en die rivier geleë was.⁴

Die plek van die laer

Uit 'tradisie' word dikwels aangeneem, dat die walaer tot teenaan die rivier getrek was. Dit was beslis nie die geval nie. Op 16 Desember 1866 is 'n herdenkingsfees op die terrein gehou, waartydens 'n hoop klippe gestapel is op die plek waar die middelpunt van die laer ongeveer was. Hierdie punt was wel naby die donga en is dit nog steeds, hoeseer die donga ook al deur die loop van die jare sy loop verander het. Hoewel die oorspronklike seekoeigat ook toegespoel het, bly die afstand vanaf die middelpunt van die laer tot op die rivieroewer nog te groot (340 tree volgens oud-senator A. T. Spies).⁵ 'n Laer met so 'n groot radius kon nie moontlik gewees het nie, en daarom is dit eerder aanneemlik, dat dit op 'n afstand vanaf die rivier tot byna teenaan die donga getrek was. Die walaer te Bloedrivier het dus nie die hoek tussen die Ncome en die sloot opgevolg nie. Selfs vandag nog staan die besoeker verbaas oor die hele ent wat hy vanaf die laer na die rivier moet stap, terwyl die ruimte tussen die donga en die wa-muur veel geringer is.

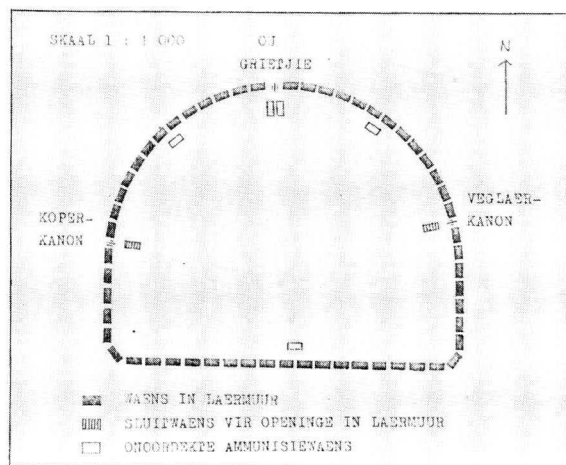
Die vorm van die laer

Wat die vorm betref, het ons die minste oorspronklike gegewens en die mees fantasieryke afleidings. In breë trekke is daar twee denkrigtings in verband hiermee, naamlik die een ten gunste van 'n halfmaanvormige, oop laer, en die ander wat hom uitspreek vir 'n sirkelvormige of D-vormige geslote laer.

Izak de Jager is feitlik die enigste direkte getuie wat melding maak van die vorm van die laer. Volgens hom het die waens in 'n halfmaan gestrek. Ons kan aflei dat dit waarskynlik teenaan die donga was, omdat De Jager daarby voeg dat die hoë wal van die sloot die vyand sou verhoed om maklik daaruit te klim. Daarom was dit sins insiens nie nodig om ook aan die kant 'n wa-muur te trek nie.⁶ S. W. Burger het dit ook oor 'n halfmaan, wat na sy mening tussen die donga en die rivier gestrek het.⁷

Dit was G. M. Theal wat eerste hierdie opvatting van die halfmaan in die geskiedskrywing oor Bloedrivier in omloop gebring het. Hy skryf van *the wagon rampart that stretched like a new moon from the nullah to the stream*.⁸ Manfred Nathan volg Theal getrou na, en tot vandag toe is daar dus mense wat vasklou aan hierdie oortuiging.

'n Meer onlangse siening sluit beter aan by die Trekker se gewoonte om 'n geslote kring of vierhoek van waens te trek. Daar is geen rede om te glo dat daar van hierdie patroon by Bloedrivier afgewyk is nie. Wel is dit moontlik dat alhier 'n aanpassing by die terreinomstandighede gemaak is. Dat die laer — ten dele altans — die vorm van 'n halfmaan gehad het, is korrek, maar dit sou ondenkbaar wees, dat die kant van die donga oop en onbeskut gelaat sou word. Gevolglik het 'n reguit wa-muur die twee uiteindes van die halfmaan verbind, sodat die laer as 't ware D-vormig was.

Die walaer soos dit tydens die Slag van Bloedrivier gelyk het gebaseer op die rekonstruksie aldaar ter plaatse.

Die kritiek wat baie teenstanders van hierdie opvatting het, is dat die D-vormige, geslote walaer geen ruimte sou bied aan die trekosse wat — soos ons weet — saam met die perde tydens die veldslag daarin was. Hierdie kritiek is egter ongegrond, en wel om die volgende paar redes:

- a. *In die eerste plek is daar geen rede om te glo dat die perde en trekosse nie in die laer kon gewees het nie, omdat Izak de Jager vermeld dat tydens die opmars na Zoeloeland die waens elke aand in 'n laerkring getrek is, met ryperde en osse daarbinne. Alle diere was dus saans in die laer.*⁹ 'n Geslote laerkring soos te Bloedrivier sou bygevolg ook perde

sowel as osse kon bevat het.

- b. In die tweede plek sou 'n halfmaanvorm die binnekant van die hele laer blootgestel het aan aanvalle vanuit die donga, nl die weste en die ooste.
- c. In die derde plek moet gelet word op die aantal waens en trekosse.

Die juiste getal ossewaens was waarskynlik 64, insluitende ammunisiewaens. En hier moet ons in gedagte hou, dat die ekspedisie teen Dingane relatief lig gereis het. Die waens was ligte kakebeenwaens, en slegs gelaai met 'n hoeveelheid ammunisie en die noodsaaklikste trek- en kommandobenoedighede. 'n Getal van tien of selfs agt osse sou voldoende gewees het om so 'n wa te trek. Bygevolg was daar, benewens perde, sekerlik nie meer as 700 tot 800 osse in die laer nie.

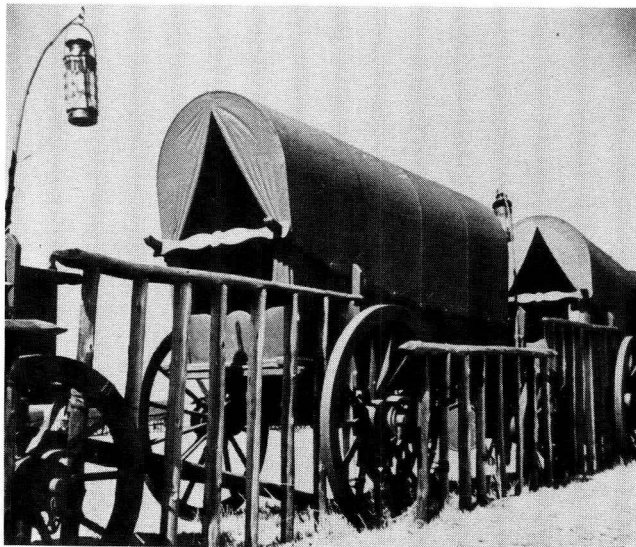
By wyse van 'n eenvoudige berekening kan die oppervlakte van die Bloedrivier-laer verkry word. Die lengte van die reguit wa-muur is by die gerekonstrueerde laer sowat 90 m, dit wil sê die binneste radius van die laer is 45 m. Uitgaande van die formule πr^2 is die oppervlakte dus 6361,7 m². Deel ons hierdie getal deur twee (ons het te Bloedrivier te make met 'n halwe sirkelsegment), dan kry ons 3181 m². Dit deel ons deur die berekende oppervlakte per trekos wat sowat 3,3 m² bedra. Hiervolgens kan daar meer as 900 osse in die laer pas. In der waarheid is die laer se oppervlakte nog groter, omdat dit eintlik die vorm van 'n gerekte sirkelsegment besit. En daar was in werklikheid slegs sowat 700 tot 800 osse by die ekspedisie, sodat binne die laer dus ook genoeg ruimte vir die perde en die moontlike los reserweosse oorgebly het.

Uit bostaande kan ons dus aflei, dat daar 'n D-vormige laer te Bloedrivier gestaan het.

Versterking

Die waens is naby mekaar getrek, met die een se disselboom onder die volgende wa se agterasboom. Dat hulle vas teen mekaar gestaan het kon in teorie wel moontlik gewees het, omdat (volgens opmetings by die rekonstruksie ter plaatse) die draaipunt van die disselboom 60 cm, en van die agterasboom 66 cm bo die grond is. Die disselboom sou dus ver onder die volgende wa getrek kon word. Om praktiese redes is dit egter nie gedoen nie. Daar is 'n ruimte tussen die waens gelaat (by die rekonstruksie 1,3 m wyd), sodat skutters daar opgestel kon word en die laeromtrek ook groter kon wees.

Tussen die waens, aan die buitekant, en tussen die voor- en agterwiele van elke wa was die veghekke, met rieme aan die wiele en die leerbome vasgemaak. Hierdie veghekke is gebruik ter wille van tydsbesparing by die versterking van die laer, en die feit dat Noord-Natal skaars begroei is, waardeur geen doring- en ander takke aanwesig was om die openinge onder en tussen die waens op te vul nie. So 'n veghek het die vorm van 'n leer met gepunte bome gehad, wat op sy kant lê. Volgens Spies was elke hek 230 x 230 cm groot.¹⁰ Elke hek het ongeveer agt 'sporte' gehad. Hoewel Erasmus Smit, Hatting, Bezuidenhout, Van Gass en W. G. Nel die veghekke noem, weet ons nie veel meer van hulle af nie.

Die gekonstrueerde walaer te Bloedrivier buitekant die 'wamuur' met veghekke en laterns aan sweepstokke.

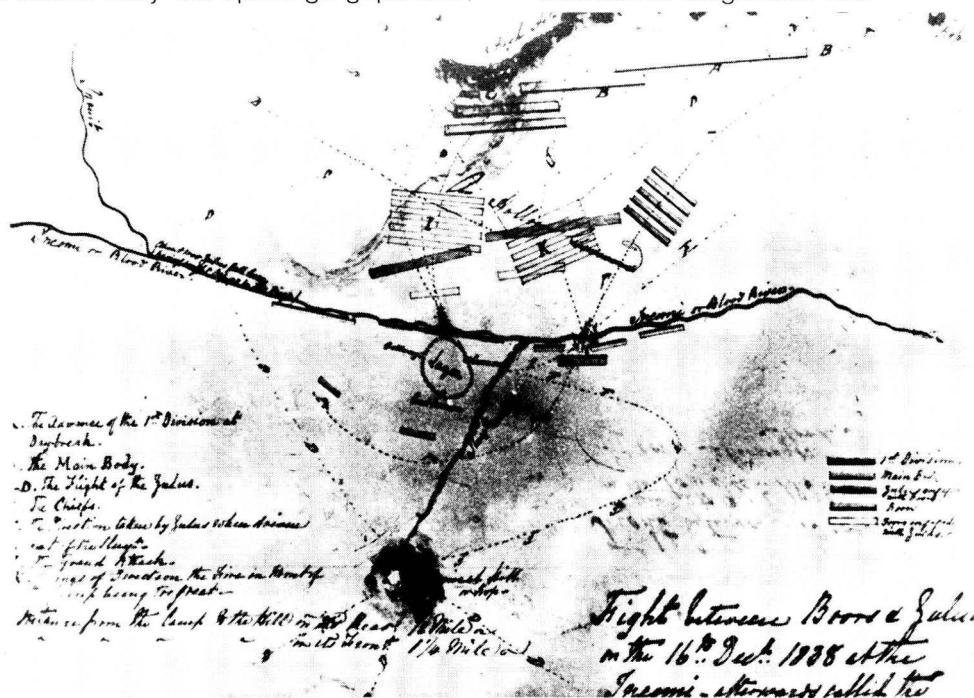
By die rekonstruksie van die laer is daar twee groottes van veghekke, beide 260 cm lank. Die hoogte van die hekke tussen die waens bedra 150 cm, maar die veghek tussen voor- en agterwiele is veel laer, naamlik 110 cm. Omdat dit onprakties sou gewees het om twee hekke van gelyke grootte met elke wa saam te neem, terwyl daar tog vir die ruimte onder die wa 'n veel laer hek voldoende was, tref ons hekke van verskillende afmetings aan. Aan die begin is gesê, dat daar nog baie onduidelikhede oor die laer te Bloedrivier bestaan, en dit geld oa vir die veghekke.

Poorte en openings

'n Ander aspek waarmee in die duister getas word, is dié van poorte en ander openinge in die wa-muur. Heel waarskynlik was daar meer as een opening, omdat Hatting dit het oor 't grootste hek', wat klaarblyklik as uitvalspoort vir 'n berede uitval gefungeer het.¹¹ Niemand van die ooggetuies vermeld egter hoe die poorte gelyk het nie. Volgens Preller, is die openinge wat daar was deur die waens weerskante se agterkante geflankeer, sodat die een se disselboom nie die pad sou versper nie.¹² So word dit ook by die rekonstruksie aangetref. Hoe die poorte of openinge toegemaak is, is onbekend — Preller beweer dat hulle deur afsonderlike los waens en hekke gesluit is.¹³ By die rekonstruksie is daar dan ook waens naby die openinge geparkeer,

wat van binne-af daarin gestoot is om dan haaks op die wa-muur te staan. Die openinge is wyd genoeg om 'n kakebeenwa in sy breedte daardeur te laat.

Dit is nie presies bekend hoeveel poorte of openinge by die Bloedrivier-laer was nie. Ons weet reeds, dat daar 'n groot of hoofpoort was. Die aangewese plek vir hierdie uitvalsoopening sou in die middel van die halfmaan wees, en dit is dan ook die geval by die rekonstruksie. In die ander openinge is kanonne opgestel. Dit is nie bekend hoeveel kanonne en bygevolg hoeveel skietpoorte daar was nie. Die getalle wat skrywers opgee wissel van twee, drie of selfs vier. Tans word egter algemeen aanvaar dat daar drie kanonne was, naamlik 'Ou Grietjie', die groot kanon van Veglaer, en die koperkanonnetjie wat Andries Pretorius saamgebring het.¹⁴ Die kanonposisies is by die rekonstruksie volgens kaptein Garden se tekening bepaal: een kanon in die hoofpoort (Ou Grietjie), een kanon naby die oostelike hoek (die Veglaer-kanon) en een kanon naby die westelike hoek, in die rigting van die Gelato-kop (die koperkanon). Laasgenoemde twee kanonposisies is, behalwe dat hulle van binne-af deur 'n wa gesluit kon word indien die kanon verwyder sou word, van buite-af deur veghekke beskerm. Omdat Ou Grietjie in die middel van die hoofpoort opgestel was, is daar by die rekonstruksie twee waens wat die opening weerskante toegemaak het.

Kaart van kapt Garden van die Slag van Bloedrivier, geteken ter plaatse in 1853 (kaart afkomstig uit J. J. Oberholster: Die Historiese Monumente van Suid-Afrika, p 288).

Onder die 64 waens was ook verskeie wat met ammunisie gelaai was. Hierdie waens is op strategiese plekke langs die binnekant van die wa-muur geparkeer. Dit is die drie oop waens wat by die rekonstruksie aangetref word. 'n Vierde ammunisiewa het as sluitwa vir die hoofpoort gedien.

Getalsterkte van Voortrekkers en Zoeloes

Volgens J. G. Bantjies (Pretorius se sekretaris) se lys, was daar sowat 464 blanke manskappe, insluitende die kommandante. Daarbenewens was daar ook drie Engelse van Port Natal, wat die leiding gehad het oor 'n aantal bevriende Swartmense van Port Natal en omgewing, wat ook die ekspedisie vergesel het. Die Blankes was sonder uitsondering bewapen met enkel- of dubbelloop voorlaaiers-gewere met kruitpan en vuursteenslot. Die kalibers het gewissel van vier-, ses-, agt- en tienponders (dit het beteken dat in die geval van 'n vierponder vier koeëls 'n pond geweeg het, ensovoorts).¹⁵

Oor die getal Zoeloes bestaan daar onsekerheid. Volgens die meeste historiese bronne oor die Slag was daar ongeveer 10 tot 12 000, gewapen met werp- en stootassegaai en knopkieries. Verskeie Zoeloesoldate het buitgemaakte Voortrekker-gewere gehad.

Die Slag, 16 Desember 1838

Die nag van 15 op 16 Desember was donker en mistig, sodat die waens se lang sweepstokke buite-om die laer vasgemaak en lanterns daaraan gehang is. Waar die sweepstokke presies gestaan het, weet ons nie, maar by die rekonstruksie is hulle aan die buitenste boleerbome van die waens vasgebind.

By die beskrywing van die Slag van Bloedrivier kan met groot vrug van prof. Du Toit Spies se deeglike ontleding van die gegewens daarvoor gebruik gemaak word.¹⁶

Nadat die perde en trekosse in die laer gebring is, is die poorte en ander openinge gesluit. Die osse is volgens Preller vasgejuk en aan ammunisiewaens en jukskeie wat in die grond gesteek is, vasgemaak. Die perde is in kringe aanmekaar gebind en ook vasgekoppel. Die manskappe het godsdiensoefening gehou, waarna almal gaan slaap het, uitgesonderd dié wat wagposte betrek het. Volgens Hatting wou die Zoeloes reeds die nag die laer aanval, maar

het in die duisternis en mistigheid verdwaal.

Voor dagbreek was almal wakker. Coetzer, Breytenbach en Hatting vertel dat die geluid van die oprukkende Zoeloemag duidelik hoorbaar was. Vanuit die ooste het die Zoeloes oor die vlakte anderkant die Ncome aangekom. Die Witskild-regimente het oorkant die rivier stelling ingeneem, terwyl die Swart- en Rooiskilde die Ncome by die driewwe oorgesteek het en die insluitingsmaneuver rondom die laer voltooi het. Toe die mistigheid optrek, was die hele laer dus omsingel.

Sowel die Voortrekkers as Zoeloes het gewag tot die mis verdwyn het en dit behoorlik lig was. Die stormlope van die Rooi- en Swartskilde het daarop in die eerste massale aanval losgebars. Die Zoeloes het egter die taktiese fout begaan om die laer nie tegelykertyd in een onstuitbare algemene stormloop te oorweldig nie. Regimentsgewys het allereers die Rooi- en Swartskilde onder Tamboeza in beweging gekom, en die laer vanuit die noordweste en die noorde aangeval.¹⁷

Die Voortrekkers se taktiek was om hulle vuur in te hou, totdat die Zoeloes naby die wa-muur gekom het, en dan los te brand. Op so 'n kort afstand het die voorlaaiers se swaar haelkorrels of 'lopers', van 5 tot 12 stuks in sakkies toegewerk, dood en verwoesting gesaai. Hierdie sakkies het die vuursnelheid ten goede gekom, omdat daardeur vinniger gelaai kon word. Die vuurkrag van die laer is verder versterk, deurdat daar veel meer manskappe as skietposisies was. Terwyl 'n deel hul gewere gelaai het, het 'n ander deel geskiet, en so effektief was hierdie om-die-beurt vuur, dat weldra digte kruitdampe rondom die waens gehang het waardeur die uitsig belemmer is. Ook die kanonne, wat met lopers, koeëls, potskerwe, stukke ketting ens gelaai was, het groot gate in die Zoeloe-geledere geslaan. Golf na golf het in drie groot aanvalle op die laer aangerol. Die Zoeloes het nie van hulle werp- en brandassegaai gebruik gemaak nie, maar hulle daarop toegespits om deur aanhoudende stormlope die verdedigers uit te put totdat die Witskilde onder Ndhlela in aksie sou kom om die laer se weerstand finaal te breek. Dit het begin lyk asof hierdie opset besig was om te slaag. Die laerverdedigers het dit spoedig besef. Veel ammunisie is op die aanstormende Zoeloes gemors, wat verspreid en in oop geledere aanhoudend aangeval het. Die Witskilde het nog nie eers in beweging gekom nie.

Na twee ure, toe die derde massale aanval afgeslaan is, het Pretorius dus die hoofpoort laat oopmaak, en 'n bereide kommando het uit die laer gejaag om die Zoeloes op direkte wyse aan te val. Terselfdertyd is die Witskilde met goedge- rigte kanonvuur bestook om hulle tot aksie uit te lok. Hulle het die rivier se noordelike drif genader om hom aldaar oor te steek en die laer aan te val. Die Witskilde is aldus by die geveg betrek, en hierdeur het die Zoeloe-generaals se krygsplan in duie gestort, waarby die veteraan-regimente eers veel later tot die aanval sou moes oorgaan.

Die Witskilde se opmars het vas bly steek in die dodelike vuur wat deur die kommando vanaf die westelike rivieroewer onderhou is, daarby deur kanonne bygestaan. Dood en verwarring is onder die digte massas van Zoeloesoldate aangerig. Die Witskilde en die jonger regimente het begin terugval, terwyl die kommando, ondersteun deur kanonvuur, die Zoeloemag stadigaan in twee gekloof het.¹⁸ 'n Deel het na die rivier gevlug, waar hulle tydens die oorsteek by tientalle afgemaai is. Talle Zoeloes het die donga ingevlug, en het daar so dig saamgedrom dat hulle omtrent nie kon beweeg of uitklim nie. In die donga het die moordende kortafstand- geweervuur 'n slagting aangerig.

In alle rigtings het die Zoeloes teruggetrek, agtervolg deur groepies ruiters. Eers in die middag het die kommando's by die laer weer bymekaar gekom, waar 'n dankdiens gehou is. Hierna is weer 'n agtervolgingsmag uitgestuur, wat die nag teruggekeer het. Sowat 3 000 Zoeloes het dood rondom die laer, in die donga en langs die rivier gelê. Drie Voortrekkers was gewond, onder wie Pretorius. Die Ncome was rooi van die bloed van die gesneuwelde Zoeloe-soldate — Bloedrivier.

Besluit

Op die terrein waar die impi's van Dingane 141 jaar gelede dapper dog tevergeefs die walaer van Andries Pretorius en sy manskappe bestorm het, staan vandag 'n D-vormige laer van kakebeenwaens van gegote staal wat met brons oorgeblaas is.¹⁹ Die laer is 'n so akkuraat moontlike rekonstruksie van dié laer waarmee die 'Wenkommando' die Zoeloemag verslaan

het. Hierdie rekonstruksie is uniek in die wêreld, en sy skouspelagtige opset oefen 'n groot aantrekkingskrag op die besoeker uit. Op grond van die betekenis wat die Slag van Bloedrivier vir die Suid-Afrikaanse militêre geskiedenis inhou, is Bloedrivier een van die slagvelde in die land wat die volledigste gerekonstrueer is.

Voetnote

1. J. J. Oberholster: *Die Historiese Monumente van Suid-Afrika*, p 279.
2. H. J. Hofstede: *Geschiedenis van den Oranje-Vrijstaat*, p 59.
3. G. S. Preller (red): *Voortrekermense III*, p 114.
4. G. S. Preller (red): *Voortrekermense IV*, p 98.
5. *Standpunte*, Okt. 1963 (F. J. du T. Spies: Bloedrivier — 'n ondersoek na die werklike feite), p 31.
6. G. S. Preller (red): *Voortrekermense III*, p 114.
7. G. S. Preller (red): *Voortrekermense IV*, p 98.
8. G. M. Theal: *History of the Boers in South Africa*, p 118, aangehaal deur F. J. du T. Spies (*Standpunte*, Okt 1963), p 31.
9. G. S. Preller (red): *Voortrekermense III*, p 114.
10. *Standpunte*, Okt 1963 (F. J. du T. Spies: op cit), p 32.
11. G. S. Preller (red): *Voortrekermense I*, p 190.
12. G. S. Preller: *Andries Pretorius*, p 40.
13. *Ibid*, p 40.
14. *Standpunte*, Okt 1963 (F. J. du T. Spies: op cit), p 32.
15. G. H. van Rooyen: *Kultuurskatte uit die Voortrekkertydperk I*, p 181.
16. *Standpunte*, Okt 1963, p 33 e v; A. P. van der Colf (red): Hier staan ons (F. J. du T. Spies: Die Veldslag), pp 39-41.
17. A. P. van der Colf (red): *Hier staan ons* (F. J. du T. Spies: op cit) p 40.
18. J. J. Oberholster: *Die Historiese Monumente van Suid-Afrika*, p 281.
19. Raad vir Nasionale Gedenwaardighede: Bloedrivier, U besoek aan die terrein, p 3.

Bibliografie

- Bird, J. (ed): *The Annals of Natal I & II*. Cape Town, n d Cape Town, 1965).
- Du Toit, A. G., en Steenkamp, L.: *Bloedrivierse Eeupees-Gedenkboek*. Pietermaritzburg, 1938.
- Hofstede, H. J.: *Geschiedenis van den Oranje-Vrijstaat*. 's Gravenhage, 1876.
- Oberholster, J. J.: *Die Historiese Monumente van Suid-Afrika*. Kaapstad, 1972.
- Preller, G. S.: *Andries Pretorius*. g p, 1937.
- Preller, G. S. (red): *Voortrekermense I, II, III, IV*. Kaapstad (ens), 1920 — 1922.
- Raad vir Nasionale Gedenwaardighede*: Bloedrivier, U besoek aan die terrein (Inligtingspamflet).
- Spies, F. J. du T.: Bloedrivier — 'n ondersoek na die werklike feite — *Standpunte*, vol 17, nr 1, Okt 1963, pp 26-41.
- Van der Colf, A. P. (red): *Hier staan ons, Geloofteebundel*. Kaapstad (ens), 1971.
- Van Rooyen, G. E.: *Kultuurskatte uit die Voortrekkertydperk I*. Kaapstad (ens), 1938.